

TANZİMAT EDEBİYATI BİBLİYOGRAFYASI

Nurettin ÖZTÜRK*

ÖZET

Türk tarihinde, Asya'dan batıya göç ve İslamlaşma sürecinden sonra en verimli ve en çok incelemeye konu olmuş dönem Tanzimat'tır. Osmanlı Devletinin dağılma devri sayılan Tanzimat'ın yansıması olan Tanzimat kaynakları da geniş ve dağınık bir durumdadır. Buna bağlı olarak son Türk imparatorluğunun tasfiyesine ilişkin verimler ve incelemelerin tam ve eksiksiz bir listesini çıkarmak zordur. Bu çalışmada bibliyografik panorama, doğrudan özgün yapıtlar ve bunlar üzerindeki incelemeler yerine, bibliyografik adreslere öncelik verilerek sergilenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türk edebiyatı, Tanzimat, bibliyografya, katalog, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Hamit, Ekrem, Sezai

THE BIBLIOGRAPHY OF TANZİMAT LITERATURE

ABSTRACT

In Turkish history, after the migration from Asia to the west and the Islamization process, Tanzimat is the most productive and the studied period. Tanzimat period resources which are the reflections of Tanzimat that assumed the this separation term of the Ottoman Empire are extensive and dispersed. Therefore, it's difficult to make an entire and complete list of works and studies related to the this elimination of Turkish Empire. In this study, bibliographic panorama is tried to be shown by

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü,
nozturk@pau.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

giving precedence to the bibliographic addresses instead of directly original works and analysis on them.

Keywords: Turkish literature, Tanzimat, bibliography, catalog, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Hamit, Ekrem, Sezai

GİRİŞ

Terim, Kavram, Geçmiş, Tür ve Yöntemler

“*Bibliyografya*” sözlük açısından birleşik addır. *Biblos* Grekçe kutsal metin, kitap, risale ve *graffein* de yazmak-çizmek anlamına gelir. Bibliyografya terimi, kavram olarak belli bir kitabın künyesini araştırıp ortaya koyma anlamında *kitapbilgisi* ve kitapbilgisinin nasıl elde edileceğinin yollarını öğreten yöntem olarak *kitapbilimi* anlamlarını kapsar.

Kitaplıklar ve raflarda bulunan kitapların listesine, *dizibilgisi* karşılığı *katalog* denmektedir. Bu çalışmada, her iki terimi yani *bibliyografya* ve *katalogu* ortaklaşa karşılamak üzere *kaynakbilgisi* terimi yeğlenmiştir. Hem edebiyat/literatürü karşılayan *yazın* terimini ve hem de bütün yazılı verimleri kapsadığı için *yazım* terimi yeğlenmiş bazen *tablo*, bazen de *listeyi* karşılayan *dizelge* terimi *yazım* ile birleştirilerek *bibliyografya* yerine *yazımdizelgesi*; benzer biçimde, basılı kitabı karşılayan *yayım* ve istinsah/kopya ile çoğaltılan bütün verimleri kapsayan *yayım* terimi ile yine *dizelge* birleştirilerek *katalog* yerine *yayımdizelgesi* terimi kullanılmıştır¹.

¹ Yazımdizelgesi terimi daha önce ayrıyazımlı biçimde bir çalışmada kullanılmıştır: Türker Acaroğlu, “Prof. Dr. Berke Vardar’ın Yayım Dizelgesi”, *Dilbilim*, 1993, Sayı:X, ss. 19-38 Türk olmayan incelemecilerin Türkçeyi terim yönünden geliştirme görevi yoktur. Türk incelemecilerin ise konularını elden geldiğince Türkçe terimlerle anlatmaları, terimler Türkçe değil ise onların Türkçelerini bulmaya çalışmaları, içinde oldukları ve oluşuna katkıda buldukları bilim çevrenine doğal borçlarıdır. Yarın Türkçe dünyanın ötekidili (lingua franca) olduğunda, eskiden Arapça-Farsçayı veya Grekçe-Latinceyi, şimdilerse ise İngilizce-Almanca-Fransızca’yı terim kaynağı olarak gösterenlerin duyarsızlığı daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Gökalp’in “Her sözün ararsan vardır

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Kaynakdizelgesi bir toplu sayım-döküm çalışmasıdır. Belirli bir konuda sayım-döküm yapmak, nereden gelip nereye gidildiğini gösteren bir harita çıkarılmasını sağlar.

Bu türden çalışmalarda sergilenen birikim araştırmacıların yolunu aydınlatır ve yönünü çizer. Aynı zamanda yazımdizelgeleri aracılığıyla türlerin gelişimi, yazıcılık grafiği ve yazarların ölümlerinin ardından karşılaştıkları ilgi ve haklarında yapılan incelemelerin sıklık ve yoğunluğu da izlenebilir.

Araştırmacılar yazımdizelgeleri sayesinde yeni araştırma konuları bulabileceği gibi, bütünce/evren ve örneklem kitlesi hakkında bilgi sahibi de olurlar. Böylece çalışmalarının yatay ve dikey ekseninde sınırlarını çizmeleri kolaylaşır.

Dış alemi zihinde yeniden kurgulamak için de bu aleme ilişkin sayım-döküm verilerine gereksinim vardır.

Avrupa'da ilk kaynakdizelgeleri XV. yüzyıl sonuna doğru patristik/klerikal/ruhban yazılarının listesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu türden ilk yapıt Benedikten rahibi Trithemius (1462-1516)'un 1494'te yayınladığı **Liber de scriptoribus ecclesiasticis**'tir.

Bibliyografya terimini tarihte ilk defa 1633 yılında, Fransa'nın güçlü kardinali Mazarin'in kütüphanecisi G. Naudé kullanmıştır. Bu dönemden sonra kaynakdizelgeleri hızla yaygınlaşarak uluslarüstü birikimin, bir ulusal dilin veya güncel bilim dallarının alanyazınını listeleyecek biçimde gelişmişlerdir.

İbn Nedim'in ölmeden üç yıl önce 987'de bitirdiği **Fihrist (El-Fihrist fi ahbarü'l-ulemai'l-musannıfın min'el-kudemai ve'l-muhaddisin ve esmai kütübihim)**, Hicret'in üç yüz yılı içinde Arapçada verilen yapıtların bir dizelgesini içerir. Bu yapıtın adı sonradan Arap ve Fars dillerinde yazılan benzerlerinin aynı zamanda tür adı da olmuştur. Bu *fihriste* ek/zeyl yazma geleneği, Türkler arasında da sürmüştür. Taşköprülüzade ve Katip Çelebi'nin aşağıda anılan kaynakdizelgelerinin ilk örneği İbn Ne-

Türkçesi" önerisi ile "*Türkçeleşmiş Türkçedir*" yargısı arasındaki çelişkiyi bile bile göremeyenler dili yalnız konuşma, inanç ve şiir dili olarak düşünmektedirler. Bu durumda *terimler* açısından "*kökü haricte olan ati*" yetiştirmeye katkıda bulunmaktadır...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

dim'in yapıtıdır. Adı geçen iki Osmanlı-Türk bilgin ve düşünürünün yapıtları da kendi "zeyl" geleneklerine öncü olmuştur.

Bursa'da 1495'te doğup İstanbul'da 1561'de ölen Taşköprülüzade İsamettin Ahmet'in **Miftahü's-Saade ve Misbahü's-Siyade fi Mevzuatü'l-Ulum**² adıyla Arapça yazıp oğlu Kemalettin Mehmet'in eklemelerle Türkçeye çevirdiği³, Katip Çelebi'nin de temel kaynağı olan yapıt, ilk Osmanlı kaynak dizelgesi sayılabilir. İsamettin Ahmet'in Osmanlı coğrafyasındaki bilginlerin yaşam, yapıt ve durumlarını değerlendirdiği öbür yapıt⁴ ile birlikte bu bilgilik (ansiklopedik) yapıt, *tabakat ve teracim-i ahval* türü içinde yer alır. Divan edebiyatındaki tezkirelerin bir benzeri olan bu türden yapıtlarda yaşamöyküsü (biyografisi) verilen kişinin önemli yapıtları da sıralanır ve üzerinde birkaç söz söylenir.

Katip Çelebi, Fluegel tarafından Latinceye çevrilmesine karşın⁵, ne yazık ki bugüne değin Türkçe'ye çevrilmemiş bulunan **Keşfü'z-Zünun an esamî'il-kütüb ve'l-fünun**⁶ adlı derlemesinde

² M. Tayyib Gökbilgin, "Taşköprüzâde ve İlmî Görüşleri I-II", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1975, C.VI, cüz: 1-2, ss.127-138; İstanbul 1976, C.VI, cüz: 3-4, ss. 169-182; İlhan Kutluer, "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: Uygarlık, Din ve Bilim", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, (Osmanlı Özel Sayısı), 2000, Yıl: 2, S: 4-5, ss. 13-30.

³ Taşköprizade, **Mevzuatü'l-Ulum**, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1895 ve Taşköprizade, **Mevzuatü'l-Ulum**, (sadeleştiren Mümin Çevik), İstanbul Üçdal Neşriyat, 1975; Yazar hk. bkz. Münir Aktepe, "Taşköprizade", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul MEB Yayınları, 1974, C.XII/1, ss. 42-44.

⁴ Taşköprizade, **Şakaiku'n-Numaniye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye**, (Çev. Muharrem Tan), İstanbul İz Yayıncılık, 2007; Ahmet Suphi Furat'ın İÜEF Yayınları arasında (İst. 1985) çıkan Arapça yayımına dayalı bu başarılı Türkçeleştirme, baskı, dil ve içerik yönünden bilimsel titizliği ile de dikkat çekmektedir.

⁵ **Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum ad codicum Vindobonensium Parisiensium et Berolinensis fidem primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque instruxit Gustavus Fluegel**, Arapça metinle birlikte Latincesi: Gustav Lebrecht Fluegel, Leipzig, Büyük Britanya ve İrlanda Doğu Dilleri Çeviri Fonu Yayını, 1835-1858, 7 Cilt.

⁶ Yapıtı Türkiye'de de Hasan Ali Yücel Maarif Vekilliği döneminde Arapça olarak yayınlattır: Katip Çelebi, **Keşf-El-Zunun** (Haz.: Şerefettin Yalıtıkaya, Kılıslı Rifat Bilge), İstanbul, Maarif Vekaleti/Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt: 1-2, 1941, 1. bs., (C. I: 1971, 2. bs.; 1972, 2. bs.); Yapıtın bilim ve kültür yaşamı açısından önemi üzerinde bkz. İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı", **M.Ü. İlahiyat Fakültesi**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

okuduğu kitapların bir dizelgesini verir. Yalnız İstanbul odaklı Türk bilim ve düşün yaşamında değil Arapça yazan bilginler arasında da temel başvuru yapıtı sayılan ve pek çok yapıta örnek olan bu kitap 15.000'e yakın yazma yapıt üzerine bilgileri içerir. Böylece XVII. yüzyılda ilk kez, Osmanlı-Türk düşünce ve bilim yaşamının değerlendirmeli ve açıklamalı bir kaynaktizelgesi ortaya çıkmıştır. Katip Çelebi, geleneksel yaşamöyküsü türünün dışına çıkarak kendi okuduğu, üzerinde görüş oluşturduğu yapıtları betimler. Bu yapıtlarla ilgili değerlendirmelerde bulunur. **Keşfü'z-Zünun** bu yönüyle bir "okuduğum kitaplar" kitabıdır.

Bu türden kitaplar ve ekleri (zeyl-supplement) günümüze değin yazılmıştır. Örneğin Bursalı Mehmet Tahir'in **Osmanlı Müellifleri**, Mehmet Süreyya'nın **Sicill-i Osmani** gibi derlemeleri de aynı zamanda geçen dönemlerin sayım-dökümünü gözler önüne seren birer kaynaktizelgesidir.

Tanzimat'tan sonra özellikle Ebüzziya Tevfik'in yalnızca düzyazılı bölümünü yayımlayabildiği **Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye**⁷si kaynaktizelgesi alanında önemli bir örnektir. Böylece tezkere-yaşamöyküsü-seçki karışımı derlemelerde de yazarların yapıtlarının dizelgesi verilmeye başlanır.

Görüldüğü gibi XX. yüzyıla değin İslam ülkelerinde yazılan kaynaktizelgeleri katıksız, tektürden yapıtlar değil girişik, tümleşik yapıtlar yani "bio-bibliographie" lerdir.

Eksiksiz kaynaktizelgeleri şimdiye değin özellikle kütüphaneciler tarafından oluşturulmuştur. Bu bağlamda Abdülhak Hamit, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ömer Seyfettin, Süleyman Nazif, Faik Ali Ozansoy ve Ziya Gökalp kaynak dizelgelerini birlikte hazırlayan İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu saygı ve değerbilir-

Dergisi, S: 18 (2000), ss. 79-99; M. Reşidoğlu, "Bizde Ansiklopedi ve Keşfü'z-Zünûn", **Bilgi Dergisi** Kâtip Çelebi Özel Sayısı, XI, Kasım 1957, S: 128.

⁷ Ebüzziya Tevfik, **Nümune-i Edebiyat**, İst., Ceb Kütüphanesi: 6, Mihran Matb., 1296, 1. bs., 512+7 ss. (küçük boy).; Ebüzziya Tevfik, **Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye**, İstanbul Matbaa-i Ebüzziya, 1329; 6. ve sonuncu bs., 544 ss. (Resimli, orta boy); İç kapak notu: "Sekizinci asr-ı hicriden zamanımıza kadar en meşhur üdebamızın asarını cami ve her biri hakkında mülahazat-ı edebiyeyi şamildir."

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

likle anılmalıdır⁸. Bu iki kütüphaneciden sonra anılması gereken kaynağımız, Milli Kütüphane Başkanı olarak başarılı işler yapmış ve görevi onurla ardılı Altınay Sernikli Hanım'a bırakmış olan saygın bilim adamı Dr. Müjgan Cunbur'dur. Cunbur Türk dili, yazını ve ekinine sevgisinin ve bağlılığının somutlaşmış ürünleri olan kaynağımız hazırlamıştır. Doğrudan yapıtları bulup dizelge oluşturmak yerine konuyla ilgili daha önce hazırlanan kaynağımızdan yararlanarak dizelgelerini oluşturan Cunbur, tam olgunluğa varmış olmadığını düşünmekle birlikte, olası eksikliklerin gelecekte giderilmesi umudu ve ilgililere yardımcı olması dileğiyle Yahya Kemal, Ömer Seyfettin, Ahmet Haşim gibi Türk yazınının büyük adları üzerinde kaynağımız hazırlanmıştır⁹.

Cumhuriyet döneminde hazırlanan kaynağımızın dizelgesi, Cumhuriyet'in 50. yılında yayınlanmıştır¹⁰.

Kaynağımız Açısından Tanzimat Dönemi

Hiç kuşkusuz Tanzimat hem Türk tarihinin hem de XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli dönemidir.

Çağdaş Türk tarihçilerinden İlber Ortaylı'nın "*imparatorluğun en uzun yüzyılı*"¹¹ olarak nitelediği XIX. yüzyıl Türkiye'sini incelemenin önemini, bu yüzyılı "*İlim ve tarih bakımından henüz çö-*

⁸ Bkz. Akder Necati, "*Ziya Gökalp Bibliyografyası Hakkında Bir Kaç Söz*", İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, **Ziya Gökalp Bibliyografyası** içinde, Ank. TKAE Yayınları, 1971, ss. V-XI

⁹ Müjgan Cunbur, "*Ömer Seyfettin Bibliyografyası*", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin** içinde, Ank. AKM Yayınları, 1985, ss. 113-180; Müjgan Cunbur, "*Ahmet Haşim Bibliyografyası*", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Ahmet Haşim** içinde, Ank. AKM Yayınları, 1992, ss. 35-88; Müjgan Cunbur, "*Yahya Kemal Beyatlı Bibliyografyası*", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Yahya Kemal Beyatlı** içinde, Ank. AKM Yayınları, 1994, ss. 89-210.

¹⁰ Filiz Başbuoğlu-Sema Akıncı, F.Gülser Tuncer, İsmet Baydur, **Cumhuriyet Döneminde Bibliyografyaların Bibliyografyaları**, Ank. Milli Kütüphane Bibliyografya Enstitüsü Yayını, 1973.

¹¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İst. Hil Yayınları, 1987; 7 bölümden oluşan bu yapıt da Tanzimat kaynakları arasında kısa sürede klasikleşmiş ve kanonik bir nitelik kazanmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

zülmemiş bir kördüğüm, bütün bir tarih" sözleriyle betimleyen toplumbilimci ve düşünür Fındıkoğlu şöyle anlatır:

"Tanzimata müessir olan amilleri, ayrı bir içtimaî yapıya sahip uzak bir cemiyetin nizam ve ideolojisinde değil, bizzat Tanzimat'ın cereyan ettiği memlekette -mesela Tanzimattan önceki siyasî ve içtimaî nizamsızlığı anlatan Koçi Bey layihasında tasvir edilen vakıalarda- aramak daha doğrudur. O zaman Tanzimatın kendine mahsus karakterlere, içtimaî bir psikolojiye malik bir hadise olduğu, bu hadise üzerine bir başka memleketin geçirdiği içtimai bir istihaleden tesirler gelmişse buna ancak dolayısıyla ve ikinci elden maruz kaldığı görülür.(...)"

İlim ve tarih bakımından henüz çözülmemiş bir kördüğüm, bütün bir tarih olan ondokuzuncu asır Türkiyesi mevzuu, gerçekten canlı bir fikir faaliyetinin planını teşkil edebilir.(...)"

Yapılacak güzel bir iş var: Dünya vaziyeti dolayısıyla Avrupadan dönen ve Avrupada kendilerine hangi reel ihtiyaçların tesiri altında yüklendiği anlaşılmayan tahsil planları mucibince her nedense Sümeroloji, Akkadoloji, Hungaroloji, Sinoloji...ilah. gibi nesnelere uğraşan veya uğraştırılan Türk gençlerini, sistemli surette XIX ncu asır Türkiyesini eşmeğe sevk etmek..."¹²

Tanzimat dönemi üzerinde kalan ve değişen, solan ve yetersen oluşumlara bağlı olarak ilgililer ve araştırmacılar yandaş veya karşıt olmak üzere iki uzlaşmaz kesime bölünmüşlerdir. "Yaşasın" ve "kahrolsun"¹³ düzeyine değin inen bu tutumlar arasında bilimsel

¹² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İst. "İş" Türkiye Felsefi, Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Merkezi Kitapları, 1942, ss. 102-104.

¹³ Erol Güngör, "Tanzimat Üzerine Birkaç Not", **Dünden Bugünden Tarih- Kültür-Milliyetçilik** içinde, İst. Ötüken Yayınevi, 1986, ss. 20-28; Kâzım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ank. 31 Ekim-3 Kasım 1989**, Ank. TTK Yayınları, 1994, ss. 107-134; ayrıca bkz.: Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Bellekten**, Ank. TTK Yayınları, 1964, C.XXVII-XXVIII, S:109-112, ss. 623-690, Bu yazı şuralarda yeniden yayınlanmıştır: Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, İst. Eren Yayınları, 1993, ss. 361-424; Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İst. İletişim Yayınları, 1985, C.VI, ss. 1536-1544; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ank. 13-14 Mart 1985**, Ank. TTK Yayınları, 1987, ss. 97-105; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

ve nesnel bir genelgeçer yargıya ulaşılması zordur. O yüzden anılan dönemin farklı yönleri, adeta tarih açısından birbiriyle hiç ilgisi olmayan iki ayrı dönem gibi ele alınmıştır. Kimileri çağdaş Türkiye'nin temellerini ve iyi, doğru, güzel ne varsa her şeyi bu dönemde bulurken kimileri de bütün fenalık ve felaketlerin, dolandırıcı ve yıkıcı tuzak ve düzenlerin başlangıcını Tanzimat'ta bulmuşlardır.

Tanzimat ve onu izleyen dönemlerin nesnel bir biçimde tanınması ve tanımlanması için kaynakların yansız biçimde belirlenip dizilmesi gerekir. Kamusal belleğin eksiksiz işlemesi için bütün verilerin elde ve ulaşılabilir olması zorunludur. Bu olmazsa özel belleklerin tuzaklarla karşılaşması kaçınılmazdır. Eksiksiz yakın bir dizelgeden yararlanılarak geçmişin anlakta yeniden kurulması daha kusursuz gerçekleşebilir. Tarihsel akıştaki kopuş ve sürekliliği belirlemenin yolu da bilimsel birikimin ortaya konulmasından geçer.

Tanzimat dönemi çok-alanlı bir inceleme ve araştırma evrenidir. Çeşitli bilim dalları ve çalışma alanları açısından zengin

Güçlükler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ank. 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ank. TTK Yayınları, 1994, s. 295-300; Diğer tepkiler için: Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst. Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 265; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ank. 1985, TTK Yayınları, ss. 185-198 (Bu kitap için bkz.: Hilmi Ziya Ülken, *"Tanzimat ve Büyük Reşid Paşa"*, *Türk Dili Dergisi*, 1 Aralık 1954, S: XXXIX, s. 135-140); Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (sad. Enver Koray), Ank. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, ss. 48-60; Nejat Göyünç, *"Tanzimat'a Yöneltilen Eleştiriler"*, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ank. 13-14 Mart 1985, Ank. TTK Yayınları, 1987, ss. 105-112; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ank. TTK Yayınları, 1988, C.V, ss. 185-191; Orhan Koloğlu, *"Tanzimat'ın Yankıları"*, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Kasım 1989, S: 71, ss. 12/268-15/271; İhsan Süreyya Sırma, *Tanzimat'ın Götürdükleri*, İst. Beyan Yayınları, 1991 (Bu kitap konuya İslâm düşmanı Tağutî bir rejimin kurulması biçiminde bakar); Bilâl Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İst. İşaret Yayınları, 1992, ss. 123-134; Toplu değerlendirme için: A. Turan Alkan, *"Osmanlı Tarihi: Bir İnanç Alanı"*, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Yaz 1990, S:11, ss. 4-10; Kongar Emre, *"Tanzimat Aydını: Peygamber mi, Hain mi?"*, *Milliyet Sanat Dergisi*, Aralık 1986, S: 157, ss 6-7; Emre Kongar, *"Tanzimat Ne Getirdi, Ne Götürdü?"*, *Hürriyet Gösteri Eki*, (108), Kasım 1989, S:108, ss. 11-12

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

başlangıçlar ve veriler içeren bu dönem üzerinde farklı kaynak dizelgeleri yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir.

GENEL KAYNAKLARA TOPLU BİR BAKIŞ

Tanzimat dönemi üzerine yazılmış ve yayımlanmış yapıtlar arasında bugün de farkını ve değerini korumayı sürdüren, bir bakıma yazarları kadar onları bir araya getirerek makale yazdırıp yayımlayan Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in de yapıtı sayılabilecek, Tanzimat kaynak dizelgesinin başında anılmayı ve yer almayı başka bütün çalışmalardan daha fazla hak eden **Tanzimat I**¹⁴ adlı kitabın içindeki makalelerin tam listesi, araştırmacıların kendilerinden önceki ufku görmeleri ve sınırlılıkları belirlerken daha kapsamlı düşünceleri amacıyla aşağıda öncelikle verilmiştir.

TANZİMAT I (YÜZÜNCÜ YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE), İSTANBUL, MAARİF BASİMEVİ, 1940.

Yücel Hasan-Ali, "(Sunuş)", ss. v-vii.

Ongunsu A. Hamit, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", ss. 1-12.

Karal Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garplılaştırma Hareketleri", ss. 13-30.

Abadan Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", ss. 31-58.

Arsal Sadri Maksudi, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", ss. 59-95.

Okandan Recai Galip, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", ss. 97-128.

Tacan Necati, "Tanzimat ve Ordu", ss. 129-137.

¹⁴ Tanzimat'ın 150. yılında da pek çok çalışma ve inceleme yapıldı. Ancak günümüzde de bu büyük çalışma aşılamamıştır. **Tanzimat-I** üzerindeki birkaç değerlendirmeyi burada anmakta yarar vardır: Niyazi Berkes, "Tanzimat", **Teokrasi ve Laiklik** içinde, İst. Adam Yayınları, 1984, ss. 203-208; Mete Tunçay, *Tanzimat-1*, **Tarih ve Toplum**, Kasım 1989, S:71, s. 64/320

Velidedeoğlu Hıfzı Veldet “*Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*”, ss. 139-209.

Belgesay Mustafa Reşit, “*Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*”, ss. 211-220.

Taner Tahir, “*Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku*”, ss. 221-232.

Baban Şükrü, “*Tanzimat ve Para*”, ss. 233-262.

Suvla Refii Şükrü, “*Tanzimat Devrinde İstikrazlar*”, ss. 263-288.

Tengirşenk Yusuf Kemal, “*Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti*”, ss. 289-320.

Barkan Ömer Lütfi, “*Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*”, ss. 321-421.

Sarc Ömer Celal, “*Tanzimat ve Sanayimiz*”, ss. 423-440.

Antel Sadrettin Celal, “*Tanzimat Maarifi*”, ss. 441-462.

Yaltkaya Şerafeddin, “*Tanzimat’tan Evvel ve Sonra Medreseler*”, ss. 463-467.

Gökdoğan N -Kerim Erim, Fahir Yeniçay, Tarık Artel, “*Tanzimat ve Müspet İlimler*”, ss. 469-510.

Akyol İbrahim Hakkı, “*Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji*”, ss. 511-571.

Yinanç Mükrimin Halil, “*Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*”, ss. 573-595.

Tarlan Ali Nihat, “*Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit*”, ss. 597-617.

Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, “*Tanzimat’ta İçtimai Hayat*”, ss. 619-659.

Bilsel Cemil, “*Tanzimatın Harici siyaseti*”, ss. 661-722.

Baysun Cavit, “*Mustafa Reşit Paşa*”, ss. 723-746.

Siyavuşgil Sabri Esat, “*Tanzimat’ın Fransız Efkar-ı Umümiyyesinde Uyandırdığı Akisler*”, ss. 747-756.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Ülken Hilmi Ziya, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", ss. 757-775.

Sungu İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", ss. 777-857.

Özdem Ragıp, "Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz", ss. 859-931.

Ünver Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", ss. 933-966.

Uludağ Osman Şevki, "Tanzimat ve Hekimlik", ss. 967-977.

Unat Faik Reşit-Selim Nüzhet Gerçek, "Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya:Türkçe ve Yabancı Dilden Kitaplar", ss. 979-990.

Tanzimat'ın 150 yılı dolayısıyla da bazı toplantılar yapılmış, ansiklopediler ve özel sayılar yayınlanmıştır.¹⁵

1935'ten beri çıkan Türkiye Bibliyografyası Türkiye'de basılan bütün kitap, broşür, harita, atlas, gazete ve dergilerin *kitapbilgisini* içeren kaynakdizelgesidir. Milli Kütüphane tarafından çıkarılan Türkiye Makaleler Bibliyografyası ve Seyfettin Özege ile Talat Öncü yayımdizelgeleri, özellikle genel Tanzimat kaynaklarının belirlenmesinde önemli bir veri tabanıdır. Ayrıca 3 Kasım 1928 tarihinde gerçekleştirilen yazı değişikliğinden sonra Türkçede hazırlanıp basılan yazımdizelgelerinin dizelgesi Başbuğoğlu ve arkadaşlarınınca çıkarılmıştır.¹⁶

Dönemi ele alan yazın dışı çalışmalar veya bunların kaynakdizelgeleri oldukça geniş bir yelpazede hatırı sayılır bir toplam oluşturur. Özellikle tarih, siyaset bilimi, bilim ve düşünce

¹⁵ Bunların en önemlileri **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İst., İletişim Yayınları, 1983-1985, C. I-VI; **150. Yılında Tanzimat**, (Ed.: H. D. Yıldız), Ank. TTK Yayınları, 1992; **Tanzimat'ın 150 Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, TTK Yayınları, 1994; **Hürriyet Gösteri Dergisi** Eki Tanzimat Özel Sayısı, Kasım 1989, S:108, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Özel Sayı: "150. Yılında Tanzimat'ı Yeniden Düşünmek", Kasım 1989, S:8; Yıldırım Avcı (ed), **İmparatorluktan Cumhuriyete Milli Egemenlik, Demokrasi ve İnsan Hakları Bibliyografyası 1840-1990**, Ank. TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı Yayınları, 1992, C. II, ss. 1-163

¹⁶ Başbuğoğlu Filiz-Lâmia Acar-Necdet Ok, **1928-1965 Yılları Arasında Türkiye'de Basılmış Bibliyografyaların Bibliyografyası**, Ank., Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, 1966, 270 s.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

tarihi, kadın araştırmaları ve basın alanlarında verilen yapıtlar bu kapsamdadır. XIX. yüzyıl, benzerlerine bakıldığında ne ilk ve ne de son uluslar arası ayrıcalık sözleşmesi olan, ama gümrük rejimi açısından önemli bir dönemeç oluşturan 1838 Baltalimanı Sözleşmesi ile birlikte Osmanlı topraklarında yabancı sermayenin çok cıvız olan yerli tüccara göre ayrıcalığının artırıldığı ve böylece bağımlılık ilişkilerinin kesinleştiği bir dönemdir. Merkez-çevre kuramına göre emperyalizm ve bağlı ölkelerin tam veya yarı sömürgeleşmeleri çerçevesinde iktisat tarihine yaklaşan Yavuz-Kurmuş-Pamuk üçlüsü iktisat tarihi alanında önemli bir yazımdizelgesi ortaya koymuşlardır.¹⁷ Ataöv'ün yazımdizelgesi de aynı çerçevede değerlendirilebilir.¹⁸ Toska ve arkadaşları, cinsiyetçi bakışın ötesinde kadın emeğinin yazın ve ekin alanındaki yaratıcılığının dökümünü ortaya çıkarmaktadırlar.¹⁹

Bilim tarihçisi olarak alanına katkılarda bulunan Kazancıgil, yazımdizelgesi alanında da önemli çalışmalar yapmaktadır.²⁰

Basın dünyası açısından da Tanzimat bir başlangıçtır. Pek çok yazın türünün ve iletişim kanalının ilk örneklerine Tanzimat'tan itibaren rastlanmaya başlanır. Türk basını ve bu arada gazete, dergi gibi süreli yayınlar da Tanzimat'la birlikte doğar. Türk basın tarihi üzerine kısa, yararlı, ancak güncellenme ve yenilenme gereksimi olan bir yazımdizelgesi Kaynardağ tarafından hazır-

¹⁷ Yavuz Erdal-Orhan Kurmuş-Şevket Pamuk, "19. YY. Türkiye İktisat Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi." **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi**, 1979-1980, Özel Sayı, ss. 329-371.

¹⁸ Türkkaya Ataöv, "Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi: Bibliyografya", **AÜSBF Dergisi**, 1969, C. XXIV/2, ss. 53-98

¹⁹ Toska Zehra-Serpil Çakır-Tölay Gençtürk-Sevim Yılmaz-Selmin Kurç-Gökçen Art-Aynur Demirdirek (Kadın Eserleri Kütüphanesi Bibliyografya Oluşturma Komisyonu), **İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)**, İst. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı-Metis Yayınları, 1992 ve **Kadın Konulu Kitaplar Bibliyografyası 1729-2002**, İst. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı-İletişim Yayınları, 2006

²⁰ Kazancıgil Aykut-Vural Solok, **Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981): (Kitaplar-Monografiler-Tezler-Süreli Yayınlar-Makaleler)**, İst. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1981

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

lanmıştır.²¹ İlk yıllıklar da bu arada merkez ve taşra örgütlenmelerinin, mülki idarenin ve yerel yönetimlerin kurulmaya başlanmasıyla birlikte Tanzimat'tan sonra yayımlanmaya başlanır. Bu konuda öncülüğü Reşit Paşa yapmıştır.

Tanzimat dönemini içinden yaşayarak anlatan tarihçilerin yapıtları araştırmacılar tarafından mutlaka edinilmeli ve kullanılmalıdır. Bunların başında hiç kuşkusuz Ahmet Cevdet Paşa gelmektedir. Paşa'nın **Tezakir** ve **Maruzat**'ı, canlı tanıklığı yanında soğukkanlı değerlendirmeleri, ilginç ve derin sezişli belirlemeleri ve arşivlik değeri ile çok zengin bilgiler içerir. Mahmut Celalettin Paşa'nın **Mir'at-ı Hakikat**'i ve Mustafa Nuri Paşa'nın **Netayicü'l-Vukuat**'ı da benzer bir niteliktedir. Gerçekte Tanzimat döneminde çok zengin ve geniş bir "*Paşalar Külliyyatı*" bulunmaktadır. Aşağıda bu paşaların listesi dönem yazarları listesi içinde verilecektir.

Mordtman²², Engelhardt²³, Ubcini²⁴, Ebüzziya Tevfik²⁵, Ali Rıza-Mehmet Galip²⁶, İnal²⁷, ve Pakalın²⁸'in yapıtları Tanzimat dö-

-
- ²¹ Arslan Kaynardağ, "*Türk Basın Tarihi İçin Yazılmış Türkçe Kitaplar Bibliyografyası*", **Kitap Belleten**, Aralık 1960, C. I; No: 2, ss. 9-10
- ²² Andreas David Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, (Çev.: Gertraude Songu-Haberman), İst. Pera Yayıncılık, 1999
- ²³ Edouard Philippe Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı** (Çeviren: Ali Reşad), İstanbul, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, Ulum-ı İçtimaiye ve Tarihiye Kütüphanesi, 1328; Edouard Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat**, (çev.: Ayda Düz), İstanbul, Milliyet Yayınları, 1976; Değerlendirmesi: Mehmet Ali Kılıçbay, "*Avrupalı Gözüyle Tanzimat [Ed. Engelhard'ın Kitabı Üzerine]*", **Tarih ve Toplum**, Kasım, 1989, S:71, ss 63-64
- ²⁴ Ubcini M. A., *Lettres sur La Turquie*, Paris, Chez Guillaumin Librairie, 1851; **Türkiye 1850 (Tanzimat-Ulema-Basın)**, (Çev Cemal Karaağaçlı), İstanbul, Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser: 63, ty, C. I
- ²⁵ Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, (haz. Şemsettin Kutlu), İst. Hürriyet Yayınları, 1973; Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, (haz. Ziyad Ebüzziya), İst. Kervan Yayınları, 1973, C. I-II, 1974, C. III; Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, (haz. Ziyad Ebüzziya), İst. Pegasus Yayınları, 2006
- ²⁶ Ali Rıza-Mehmet Galip, **Geçen Asırda Devlet Adamlarımız (XIII Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali)**, (haz. Fahri Çetin Derin), İstanbul Tercüman 1001 Temel Eser: 108, ty, C I-II
- ²⁷ İnal İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul, MEB Yayınları, 1969
- ²⁸ Mehmed Zeki Pakalın, **Tanzimat Maliye Nazırları**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939-1940, C I-II; Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Son Başvekiller**,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

neminde yaşayan devlet adamları, gazeteci ve yazarlarının biyografileri için birincil kaynaklardır.

Hilmi Ziya Ülken²⁹, Niyazi Berkes³⁰, Halil İnalçık³¹, Çetin Özek³², Bernard Lewis³³, Roderick Davison³⁴, Stanford ve Ezel-Kural Shaw³⁵, Yuriy Aşatoviç Petrosyan³⁶, Şerif Mardin³⁷, ve Mümtazer Türköne³⁸'nin çalışmaları, bir yanıyla Tanzimat döne-

İst. Ahmet İhsan Matbaası, 1940-1948, C. I-V, 502+494+441+431+889 s.; Mehmed Zeki Pakalın, Mahmud Nedim Paşa, İst. Ahmet Sait Matbaası, 1940; Mehmed Zeki Pakalın, Ahmed Vefik Paşa, İst., Ahmet Sait Matbaası, 1942.

²⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İst. Ülken Yayınları, 1979; Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İst. Ülken Yayınları, 1997, ss. 325-350; Bazı eksiklerine karşılık şu çalışma çok başarılı bir Ülken kaynak dizelgesi içerir: Ayhan Vergili, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İst. Kitabevi, 2006, ss. XLVI-LXIV ve ss. 1-144

³⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İst. Doğu-Batı Yayınları, 1978 ("Secularism" bağlamında Türk çağdaşlaşma sürecini ele alan bu kitap yazarın Cumhuriyet'in 50. yılına armağan olarak hazırladığı ve özellikle **Türk Düşününde Batı Sorunu** ve **İki Yüzyıldır Niçin Bocalıyoruz** adlı çalışmalarına dayanan bir anıt çalışmadır.)

³¹ Konu üzerinde 13. dipnotta anılanlar ile birlikte çok sayıda ve değerli makale dışında özellikle bkz: Halil İnalçık, **Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, Phoenix Yayınevi, 2006

³² Çetin Özek, **Devlet ve Din**, İst. ada Yayınları, 1981 (Kitap laikliğin hukuksal ve sosyo-ekonomik bağlamda gelişimine bağlı olarak Türkiye'de çağdaşlaşmayı ele alır)

³³ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kırathlı), Ank. TTK Yayınları, 1984

³⁴ Roderick Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876**, (Çev.: Osman Akinhay), İst. Papirüs Yayınları, 1997, C. I-II; Kitabın tanıtım ve değerlendirmesi İnalçık tarafından yapılmıştır: Halil İnalçık, "R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*", **Bellekten**, Ank. TTK Yayınları, 1964, C. XXVIII, ss. 791-793

³⁵ Shaw Stanford-Ezel-Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çev.: M. Harmancı), İst., e Yayınları, 1982-1983, C I-II

³⁶ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, (Çev.: Mazlum Beyhan-Ayşe Hacıhasanoğlu), Ank. Bilgi Yayınları, 1974 (ilk 4 bölüm ve özellikle Rusça olanları açısından kaynaklar: ss. 337-348)

³⁷ Özellikle doktora tezi: Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in Modernization of Turkish Political Ideas**, Princeton, PU Press, 1962, Türkçesi: Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996

³⁸ Mümtazer Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İst. İletişim Yayınları, 1991, Mümtazer Türköne, **Osmanlı Siyasal Düşüncesinde**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

mini değişik bakış açılarıyla değerlendirirken bir yandan da hem otantik kaynaklara başvurmaları, hem de değişik bilim dallarının donanımı ışığında anılan oluşa ışık tutmaları bakımından konu ile ilgili vazgeçilmez başvuru kaynakları arasında sayılmalıdırlar.

Devlet matbaasının kurulduğu 1828'den abece değişikliğinin yapıldığı 1928 yılına değin geçen yüz yıllık dönemde çıkan 43 politika, 2 yazın, 1 tiyatro ile ilgili, 3 magazin, 2 mizah, 2 çocuk, 2 kadın, 2 tarım, 1 tıp, 1 hukuk, 1 ticaret ve 1 adet de askerlikle ilgili olmak üzere 61 süreli yayının boyutunu, adedini, yayın tarihini ve yayın aralığını, baskı biçimini, yayıncıyı, yazı işleri bilgilerini, ilişkili süreli yayınları ve hangi sayısının hangi İstanbul kütüphanesinde olduğunu konusuna ve yazıldığı dile göre belirten Duman'ın çalışması³⁹, vazgeçilmez bir kaynaktır.

Harf Devrimine değin basılan telif felsefe yapıtlarının açıklamalı dizelgesi Alper tarafından hazırlanmıştır⁴⁰. Bu çalışma Beşir Fuat, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa, Fatma Aliye gibi Tanzimat dönemi yazarlarının felsefi mesaisi açısından gözardı edilmemesi gereken önemli bir çalışmadır.

Benzer biçimde, ancak daha geniş kapsamlı bir çalışma da Bolay ve Köz tarafından gerçekleştirilmiştir. Taşköprülüzade, Kaptip Çelebi ve Bursalı Mehmet Tahir üçlüsüne, yani klasik Türk kaynaklı eserlerin en büyük üç adına adanan ve on iki yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu yapıt; Tanzimat'tan günümüze değin oluşan Türk düşünce birikimini kitap, makale ve yüksek lisans-doktora-doçentlik tezlerini dizerek sergilemektedir. Çalışma, Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay başkanlığında otuz dolayında akademisyen-

Tanzimat'ın Kurumsal Kökenleri ve Mehmet Sadık Rıfat Paşa, Ank. Basılmamış Doçentlik Sunuş Çalışması, 1993

³⁹ Hasan Duman, **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928**, Önsöz: E. İhsanoğlu, İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, 1986; ve Hasan Duman, **Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928**, Ank. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2000, C. I-II-III (Önceki çalışmanın genişletilmiş basımı)

⁴⁰ Ömer Mahir Alper, **Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası –Arap Harfli Türkçe Basmalar-**, İstanbul Kitabevi, 2004

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

nin emeği ile hazırlanmıştır⁴¹. Koşut doğrultuda, Ahmet Mithat ve Ahmet Cevdet Paşa gibi Tanzimat yazarlarının başta din ve ahlak olmak üzere çeşitli konulardaki görüşlerinin yüksek lisans veya doktora tezi düzeyinde ele alındığı çalışmalar için de Erünsal ve arkadaşlarının yazımdizelgesi mutlaka elde bulunmalıdır⁴².

Tanzimat dönemi, yazın açısından daha adından başlayarak tartışmalı bir alan görünümündedir.⁴³

Tanzimat yazınına ilişkin ilk derli toplu dizelge Akyüz⁴⁴ tarafından oluşturulmuştur. Önce makale, ardından çeşitli baskılarıyla kitap olarak çıkan bu çalışmanın son baskılarında yazın tarihi ve yazın eleştirisi bölümlerinin ve buna ilişkin kaynak dizelgelerinin çıkarılmış olmasının nedeni anlaşılammamaktadır. Gereksiz görüldüğü için mi, bilgince görülüp halk düzeyine indirilmeye çalışıldığı için mi, yoksa öğrencilere basit bir ders kitabı olarak sunulmak eğilimiyle mi yapıldığı belli olmayan bu işlem yüzünden kitap yararlılığını belli ölçüde yitirmiştir. Bu kanonikleşmiş/klasik yapıt dışında dönem üzerinde en kapsamlı ve özlü değerlendirme Okay⁴⁵ tarafından yapılmıştır. Öte yandan Tanzimat dönemi yazınına değişik adlar altında konu alan çeşitli çalışmalar da bulunmaktadır. Popüler ve derse yönelik olan bu çalışmalar arasında Göçgün, Kolcu ve Tuncer'inkiler anılmalıdır. Ne var ki Akyüz'den sonra o kapsamda bir çalışma yapılamadığı da eklenmelidir. Çiftlikçi'nin çalışması tahlili niteliği ile göz doldururken yazarın metin içinde değişik başlıklar altında üç kez yinelediği gibi gelişigüzel bir sıralama olarak dikkati çekmektedir. Yine de dizelgenin dağı-

⁴¹ Bolay Süleyman Hayri-İsmail Köz, **Türkiye'de Düşünce Yayınları Kaynakça Taraması (1839-2007)**, Ank. Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007

⁴² İsmail E. Erünsal-Fatih Çardaklı, Mustafa Birol Ülker, **İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu-I (1953-2000)**, İstanbul TDV İSAM Yayınları, 2008

⁴³ bkz. Ömer Faruk Akün, "Tanzimat Edebiyatı Sözü Ne Dereceye Kadar Doğrudur?I-II", **Kubbealtı Akademi Mecmûası**, Nisan 1977, Yıl:6, Sayı:2 ve Temmuz 1977, Yıl:6, Sayı:3

⁴⁴ Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri-I**, Ank. Mas Matbaacılık, 1982, ss. 195-244

⁴⁵ Orhan Okay, "Yeni Türk Edebiyatının Osmanlı Dönemi Araştırmaları Üzerine: Tespitler, Problemler ve Teklifler", **Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-Problemler-Teklifler**, (eds.: Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu), İst. İSAM Yayınları, 2007, ss. 119-125

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

nık istifine rağmen yararlı bir derleme olduğu belirtilmelidir. Çalışmanın özgün biçimde bir makale olarak hazırlanmayıp yazarın alanına bağlılıkla oluşturduğu deneyimlerinin bir sonucu olduğu sezilmektedir.⁴⁶ Benzer, ancak daha düzenli bir dizelgeyi Argunşah hazırlamıştır.⁴⁷ Enginün'ün listesi, tahlili değil abece dizimli olmakla birlikte son kapsamlı derlemedir.⁴⁸

Tanzimat dönemi yazınına ilişkin kaynaklar ve kaynak dizelgesi içeren yapıtlar arasında Dilmen, Sevük, Ertaylan İbnülemin M. K. İnal, Kutlu, Kocatürk, Özkırımlı, Tanpınar, Kaplan, Bilgegil, Akün, Özön, Cevdet Kudret, Banarlı, Ahmet Kabaklı, Parlatur, Göçgün, Yetiş, Uçman, ÖnerToy, Enginün Kerman, Esen, Uğurcan, Önerk, Ercilasun gibi adlar, *yazın tarihi ve yazın eleştirisi* çalışmalarlarıyla alanı genişletip güçlendirmişlerdir.

Tezkire geleneğini sürdüren Şükrü Kurgan, Murat Uraz, Sadettin Nüzhet Ergun, Niyazi Akı, Gündüz Akıncı, Cevdet Kudret, Behçet Necatigil, Şükran Kurdakul, Şemsettin Kutlu, İhsan Işık, Mehmet Çetin, Aslan Tekin gibi seçkiciler, yazarlar sözlüğü yazarları, monograflar ve biyograflar da dönem yapıtlarının derlenip düzenlenmesi ve sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli katkıları olan kişilerdir.

Başka bir yazınbilim dalı veya alanda yetişmekle birlikte Murat Belge (Amerikan Dili ve Edebiyatı), Berna Moran (İngiliz Dili Ve Edebiyatı), Gürsel Aytaç (Alman Dili ve Edebiyatı) gibi bilim adamları da genelde Türk yazını, özelde üzerinde durduğumuz dönem açısından onsuz olunmaz çalışmalar ortaya koyarak alanı zenginleştirmişlerdir.

Yeni Türk edebiyatında doktora yapmış olanların, bu arada alanın seçkin bilim adamlarının yapıtları, bütünlüklü bir Tanzimat yazımdizelgesi için önemli kaynaklardır. Mehmet Kaplan'dan Orhan Okay'a, Birol Emil'den İsmail Parlatur'a, Ömer Fa-

⁴⁶ Ramazan Çiftlikçi, "Türk Hikaye ve Romanı Üzerine Ülkemizde Yapılan Başlıca Çalışmalar", **Türk Yurdu Dergisi** Roman Özel Sayısı, Mayıs-Haziran 2000, C. XX, S:153-154, ss. 36-44

⁴⁷ Hülya Argunşah, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Türk Romanı", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2006, C. 4, S:8, ss. 87-99

⁴⁸ İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete**, İst. Dergah Yayınları, 2006, ss. 827-875

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

ruk Akün'den Kazım Yetiş'e, Kenan Akyüz'den Olcay Öner toy'a ve Cahit Kavcar'a, Kaya Bilgegil'den Şerif Aktaş ve Celal Tarakçı'ya, İnci Enginün'den Metin Kayahan Özgül, Necat Birinci, Kazım Yetiş ve Nazım Hikmet Polat'a değin alanın İstanbul ve Ankara damarından beslenen önemli adlarının döneme ilişkin kaynak dizelgeleri yeni Türk edebiyatı araştırmacılarının yolunu aydınlatmaya devam etmektedir. Bu diziye Mithat Cemal Kuntay, Mustafa Nihat Özön, Cevdet Kudret, Fevziye Abdullah Tansel⁴⁹ Metin And⁵⁰ gibi değerli araştırmacı ve öğretmenler de eklenmelidir.

Tanzimat dönemi kaynak dizelgesi, daha önce yapılmış çalışmalara dayalı olmak zorundadır. Gerçekte alandaki boşluk nedeniyle her yeni Türk edebiyatçısı aynı zamanda bir kaynağıdır gibi çalışmaktadır. Özellikle doktora aşaması, herkesin kendi dizelgesini kendi olanaklarıyla oluşturduğu sıkıntılı bir süreçtir. Kaynak derleme sürecinde her doktoranın yüzlerce anısı oluşur. Sahaya vukufiyet de esasen bu sıkıntının çocuğudur. Çünkü örneğin Ahmet Cevdet Paşa ile ilgili bir lisans üstü çalışma veya serbest çalışma gerçekleştirecek araştırmacı zaten işin mutfağında birçok temel bilgiyi ve donanımı edinmiştir ve o arada anılanın yapıtlarından hem önemli, hem de kendi konusuna değgin yapıtları bilir, bilmelidir.

Tanzimat yazını üzerinde yapılan tezler için en son kaynak olarak Çeri⁵¹'nin dizelgesine bakılabilir. Bu dizelge, dikkatli bir tarama ve sorgulama yoluyla en az üç katına çıkarılabilir. Türkiye tez veri tabanları arasında bağlantı, bir-örneklilik ve güncelleme ortamı oluşmadığı için tez katalogları ne yazık ki hiçbir zaman tam ve eksiksiz olamamaktadır. Varlığı bilinen, hatta bir nüshası elinde bulunan alandaşlarımız, bu tez veya tezlerin hiçbir adreste yer almadığını şaşkınlıkla görmektedir. Alandaşların tezlerinden bazen yüksek lisans, bazen doktora tezlerinin, gerçek veya sanal hiçbir

⁴⁹ Ahmet Bican Ercilasun. "Fevziye Abdullah Tansel Bibliyografyası", *Türk Kültürü*, Ocak 1976, C. XIV, S: 159, ss. 63-64

⁵⁰ Metin And. "Yakın Çağ Türk Tiyatrosu Üzerine Makaleler Bibliyografyası", *Oyun*, Ocak 1964, S:6, ss. 28-29.

⁵¹ Bahriye Çeri, "Türkiye Üniversitelerinde Yeni Türk Edebiyatı Alanında Yapılmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin Konularına Göre Sınıflandırılmış Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, C. 4, S:7, ss. 603-704

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

dizelgede yer almadığına da tanık olunmaktadır. Oysa tezin yapıldığı enstitüde kayıtlar sağlam biçimde durmaktadır. Bu bağlamda Sosyal Bilimler Enstitüleri arasında bir bilgi akış ağına ve eşgüdüm örgütlenmesine kesinlikle büyük bir gereksinim vardır. Tez dizelgelerinde görülen başka bir eksiklik de danışman, bilim dalı, sayfa sayısı gibi ayrıntıların çoğu zaman önemsenmemesidir. Bu bilgiler içinde en önemlisi olan ve tezi bulmada öbür bütün bilgilerden daha çok işe yarayan tez numarası da ne yazık ki dizelgelerde verilmemektedir. Hazırlanacak bir tezler dizelgesinde belirtilen bütün bu ayrıntıların bulunabildiği ölçüde yer alması gerekir. Tezlerin bilim dalı yanında konusuna ve türüne göre dizilmesi de yararlı olacaktır. Çünkü bazen bir tez birden çok konuyla ilgili olabilmektedir. Bu tezlerin özet ve içindekiler sayfalarının, hazırlanacak bir yayımdizelgesinde yer alması da araştırmacılara büyük kolaylık sağlar. Bu öneriye aşırma ve bilimsel dolandırıcılık olasılıkları öne sürülerek karşı çıkmak, Tanzimat döneminde sokakların aydınlatılmasına hırsıza yardımcı olacağı ileri sürülerek karşı çıkılmasına benzemektedir. Nihayet bir kurum eliyle tez yıllığı yayınlamak ve bu yıllıkları beş yılda bir cilt haline getirmek de gerekmektedir. Toplumsal bilimler alanında örgütsel çok-örneklilik bu önerileri gerçekleştirmenin önünde ciddi bir engeldir. Çeşitli üniversitelere bağlı olarak yasayla kurulan Din Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü gibi birimler, sosyal bilimlerin dağınkılığını daha da artırmaktadır. Bir öğretim üyesi aynı anda bu üç enstitünün üçünde de ders verebilmekte, üçünde de tez yönetebilmektedir. Bu durum hızlı bir artış eğilimi göstermektedir. Her fakültenin üzerine bir enstitü açılması, bilim kuramında bir bunalmaya ve kopukluğa mı dayanmaktadır? Bu epistemolojik soru ayrıca tartışılmalıdır.

Tanzimat dönemi yazar ve şairlerinin kanonik bir listesi oluşturulmalıdır. Aşağıda herkesin üzerinde uzlaşabileceği genel bir liste önerisi ile birlikte sunulmaktadır:

Tek tek yapıtları toplanarak bir dizide yayınlanması gereken ve doğum-ölüm tarihleri bakımından "Tanzimat dönemi"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

içinde yer alan yazar-paşalar⁵² doğum tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

Akif Paşa (1786-1847)
 Ethem Pertev Paşa (1824-1872)
 Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)
 Mustafa Nuri Paşa (1822-1890)
 Ahmet Vefik Paşa (1823-1891)
 Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892)
 Sadullah Paşa (1839-1891)

Dönem yazar şairleri ise yine doğum tarihlerine göre aşağıdadır:

İbrahim Şinasi Efendi (1826-1871)⁵³
 Abdülhamit Ziya Paşa (1829-1880)⁵⁴
 Teodor Kasap 1835-1905)
 Ali Suavi Efendi (1839-1878)⁵⁵

⁵² Suat Hızarcı, **Tanzimat Edebiyatı Antolojisi**, İst. Varlık Yayınları, 1969; "Bu kitapta Varlık Türk Klasikleri dizisinde kendilerine ayrı kitaplar ayrılan sanatçıların dışında kalan şair ve yazarların eserlerinden seçme parçalar toplanmıştır." s. 16; Bu paşalar üzerine en önemli kaynaklar Pakalın ve İbnülemin'in kitaplarıdır. Bkz. 27-28. Dipnot.

⁵³ Burada kaynakların tümüne değinilmeyecektir. Örneğin Şinasi hakkında çıkan yayınlanan onlarca makale dışında yayınlanan bellibaşlı kitaplar şunlardır: Ahmet Rasim, **Matbuat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1927; Gündüz Akıncı, **Batıya Yönelirken Şinasi**, Ankara, AÜDTCF Yayınları: 116, Ankara, 1966; M. Kaya Bilgegil, **Şair Şinasi**, İstanbul, 1972; Hikmet Dizdaroğlu, **Şinasi**, İstanbul, Varlık Yayınları, 1982; Osman Nuri Ekiz, **Şinasi**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1985; İsmail Hikmet Ertaylan, **Şinasi**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1932; Hüseyin Seçmen, **Şinasi**, Ankara, TDK Yayınları, 1972; Murat Uraz, **Şinasi- Hayatı, Şahsiyeti ve Eserlerinden Seçme Parçalar**, İstanbul, Tefeyyüz Kitabevi, 1938; Murat Uraz, **Şinasi**, İstanbul, Türk Neşriyat Yurdu, 1955; Muzaffer Uyguner, **Şinasi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991; Bunlardan yalnızca Seçmen'in düzeni, nesnelliği ve yazımdizelgesi ile anılmaya değerdir. Ayrıca şu çalışma da son bilimsel verim olarak önemle anılmalıdır: Bedri Mermutlu, **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 1996 (Danışman: Prof. Dr. Ümid Yazan); aynı yazar, **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003

⁵⁴ Kaya Bilgegil, **Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma**, Erzurum, Atatürk Üniv Ed Fak Yayınları, 1970; Önder Göçgün, **Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri**, Ankara, KTB Yayınları, 1987

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Mehmet Namık Kemal (1840-1888)⁵⁶
Direktör Ali Bey (1844-1899)
Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)⁵⁷
Ebüzziya Mehmet Tevfik Bey (1848-1913)⁵⁸
Recaizade Mahmut Ekrem (1847-1914)⁵⁹
Muallim Naci Efendi (1850-1893)⁶⁰
Şemsettin Sami (1850-1904)⁶¹

- ⁵⁵ İsmail Doğan, **Tanzimat'ın İki Ucu**, İst. İz Yayıncılık, 1991, ss. 404, 407-418; Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve Dönemi**, İst. İletişim Yayınları, 1994, ss. 751-767 ve Mehmet Erdül, **Başveren İnkılapçı Ali Suavi**, İst. Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2000, ss. 174-180'de geniş bir yazımdizelgesi vardır.
- ⁵⁶ Şerif Hulusi, "*Namık Kemal'in Eserleri* (bibliyografya)", **Namık Kemal Hakkında**, DTCF TDE Enstitüsü Neşriyatı:2, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1942, ss. 303-420; Ömer Faruk Akün, *Namık Kemal'in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri*, **Türkiyat Mecmuası**, C. XVIII, 1973-1975, İst. 1976, ss. 1-78; Bu kaynak, Namık Kemal yazımdizelgesi için birincil kaynaktır. Çalışma, Akün'ün o ünlü bilimsel titizliğinin, doğruyu ve gerçeği kılı kırk yararcasına ortaya çıkarma çabasının bir ürünüdür. Mustafa Can, **Namık Kemal Bibliyografyası**, Ank. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988; Selçuk Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve tezi yazanın kütüphaneciliğinden dolayı yapılabilen bu çalışmanın çoğunca haklı ama bazen şahsiyata kaçan, gerçekte örtülü olarak danışmana (Prof. Dr. Ö.G.) yönelen ve "keşke olmasaydı" dedirten, "iki kişilik" bir eleştirisi için bkz. Mine Mengi-Mustafa Apaydın, "*Namık Kemal Bibliyografyası Üzerine*", **Tarih ve Toplum**, Ağustos 1990, C: 14, S:80, ss. 59-64;
- ⁵⁷ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, İstanbul MEB Yayınları, 1991, ss. 409-414 ve aynı kitap, İstanbul Dergah Yayınları, 2008, ss. 473-477 ve Nüket Esen (haz. ve çevriyazı), **Karı Koca Masalı ve Ahmet Mithat Bibliyografyası**, İstanbul Kaf Yayınları, 1999, ss. 191-215'de yazımdizelgesi vardır.
- ⁵⁸ Alim Gür, **Ebüzziya Tevfik'in Hayatı, Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1990 (Danışman: Prof. Dr. İsmail Parlatır); Alim Gür, **Ebüzziya Tevfik: Hayatı, Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, ss. 323-395'te geniş bir yazımdizelgesi vardır.
- ⁵⁹ Şu doktora tezinde ayrıntılı bir yazımdizelgesi vardır: İsmail Parlatır, **Recaizade Mahmut Ekrem**, Ank. AKM Yayınları, 1995, ss. 301-311
- ⁶⁰ Celal Tarakçı, **Muallim Naci Efendi Hayatı ve Eserlerinin Tedkiki**, Samsun, Sönmez Ofset Matbaası, 1994a, ss605-621; Celal Tarakçı, **Muallim Naci Efendi**, Ank. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994b, ss39-46; Abdülkadir Hayber-Hüseyin Özbay, **Muallim Naci'nin Şiirleri**, İstanbul, MEB Yayınları:2875, 1997, ss. 20-21
- ⁶¹ Agah Sırrı Levend, **Şemsettin Sami**, Ank. TDK Yayınları, 1969, ss203-212'de Sami Özerdim'in derlediği bir yazımdizelgesi vardır
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Abdülhak Hamit Tarhan (1852-1937)⁶²
 Samipaşazade Sezai (1859-1936)
 Nabizade Nazım (1862-1893)⁶³

SONUÇ

Yukarıda da belirtildiği gibi Tanzimat dönemi belki de karışıklığı ve dağınıklığı ölçüsünde, öbür yazın dönemlerine göre en çok incelenmiş dönemdir. Dolayısıyla anılan döneme ilişkin yayın ve çalışmalar büyük bir toplam oluşturur. Bütün bu toplamı bir çalışma içinde derlemek ve göstermek çok da mümkün görünmemektedir. Bu durumun altında kurumsal dağınıklık, ortak belgelik ve iletişim ağı eksikliği, maddi zorluklar ve zaman ile örneğine pek az rastlanan ortak çalışma alışkanlığının yokluğu gibi engeller yatmaktadır. Yine de biz bu dönemi konu alan ana kaynak adreslerini yukarıda vermeye çalıştık. Bundan sonrası ortaklaşa ve uzun

⁶² Hamit ve yapıtları hakkında şu yazımdizelgeleri yetkin çalışmalardır: Ömer Faruk Akün, "Abdülhak Hamid'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", **İÜEF TDE Dergisi**, 1967, C. XV, ss. 107-159; İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, **Ölümünün 34. Yıldönümü Münasebetiyle Abdülhak Hamid Tarhan Bibliyografyası**, Ankara, Milli Kütüphane Yayınları, 1971, 1x+35 ss.; İhsan Safi, **Altın Suyuna Batırılmış Bir Hayat**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2006, bu son kaynak, yazarın doktora tezidir ve kitabın ss. 393-399 arasında geniş bir yazımdizelgesi bulunmaktadır.

⁶³ Nabizade'nin Zehra adlı romanı, Karabibik'e oranla daha çok ilgiye ve incelemeye konu olmuştur. Nabizade Nazım, **Zehra**, (tertipliye: Mustafa Nihat Özön), İst. Remzi Kitabevi, 1954, xı+188 s. Bu baskı üzerine Hikmet Dizdaroğlu, "Yeniden Yayınlanması Vesilesiyle: 'Zehra' Üzerine", **Türk Dili**, C. IV, S:XLVI, 1 Temmuz 1955, ss. 625-627'de bir değerlendirme ve tanıtma yazısı yazmıştır. Bu yazıda Dizdaroğlu, romanın köprü/ileri roman ikilemi içinde değerlendirildiği saptamasını yapar. Sonraki incelemeler hep bu ikilem çevresinde dolaşır: Zeynep Kerman, "Zehra", **Şükürü Elçin Armağanı**, Ank. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983, ss. 211-220; İsmail Çetişli, "Kıskançlığın Romanı Zehra", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, İst. 1991, Yıl 1990, Sayı:6, ss. 45-65; Nurettin Öztürk, "Yeni Türk Edebiyatının Öncü Romanlarından Zehra Üzerine", **Yeni Harran Çevresi İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Ağustos-Kasım 1994, S:7-8, ss. 44-57; Yavuz Demir, "Nabizade Nazım'ın Zehra'sında İşlevsel Olmayan Roman Kişileri", **Akademik Açı**, Samsun, Furkan Kitabevi, 1996/1, ss. 57-63

Not: Metin altında tam künyeleri ile verildiği için, yinelemek amacıyla, gönderme adresleri ayrıca abece sırasıyla *kaynaklar* başlığı altında verilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4 / 1-II Winter 2009*

erimli çalışmaları beklemeye kalmaktadır. Türk tarihselliğinin kuruluşu için özel ve kamusal belleklerin yeniden kurulması ve kurgulanması, kanonik dizinlerin oluşturulması, çokluk içinde birlikte yaşama yeteneğinin güçlenmesi gibi koşullar gereklidir. Bunun için umut besleyecek gelişmeler de görülmektedir. Alanda niceliğin çalışan ve yayın-yapıt bağlamında arttığı gözlemlenmektedir. Bu artışın da niteliksel değişimlere dönüşmesi umulmaktadır..

Ekler:

